

**ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ФРН І МИСТЕЦТВО:
ДОСВІД ПОДОЛАННЯ ОБТЯЖЛИВОГО МИНУЛОГО**

Підкреслено, що Німеччина має значний досвід подолання тяжкого минулого. Велике значення для майбутнього країни має пам'ять і опрацювання трагічних сторінок історії, таких як геноцид і злочини проти людства. У статті розкрито проблему викрадених творів мистецтва та її місця у структурі політики пам'яті ФРН. Проаналізовано німецький досвід останніх десятиліть у справі пошуку і реституції втрачених та незаконно переміщених творів мистецтва і його цінність для України.

Ключові слова: політика пам'яті, націонал-соціалізм, тоталітарне минуле, культурні цінності, викрадені і переміщені твори мистецтва, реституція, ФРН.

Soloshenko V. Politics of Memory of FRG and Art: the Experience of Overcoming the Burdensome Past

It is pointed out that Germany has extensive experience of overcoming the burdensome past. Memory and studying of the tragic pages of history, such as genocide and crimes against humanity, are of great importance for the future of the state. This article deals with the problem of the looted works of art, its place in the politics of memory of the Federal Republic of Germany. The the last decades German experience in the matter of search and restitution of the lost and illegally transported works of art and its value for Ukraine is analyzed.

Keywords: politics of memory, national socialism, totalitarian past, cultural heritage, looted and transported works of art, restitution, the FRG.

Солошенко В.В. Политика памяти ФРГ и искусство: опыт преодоления отягощающего прошлого

Подчёркнуто, что Германия имеет значительный опыт преодоления тягостного прошлого. Большое значение для будущего страны имеет память и проработка трагических страниц истории, таких как геноцид и преступления против человечества. В статье раскрыта проблема похищенных произведений искусства и её места в структуре политики памяти ФРГ. Проанализирован немецкий опыт последних десятилетий в деле поиска и реституции утраченных и незаконно перемещённых произведений искусства и его ценность для Украины.

Ключевые слова: политика памяти, национал-социализм, тоталитарное прошлое, культурные ценности, похищенные и перемещённые произведения искусства, реституция, ФРГ.

Кожне покоління по-новому реконструює і переповідає історичне минуле. Прикметно, що у минулому в Європі національна пам'ять конструювалася переважно без уваги до цінностей держави-сусіда – в одній країні

вшановувалося і прославлялося те, чого соромилися і про що прагнули забути в іншій.

Кожна держава має свою політику щодо вивчення минулого і подолання його обтяжливих наслідків. Намагання стерти з пам'яті минуле призводить до небезпечного перекручування історичних подій та фактів, до суцільного переписування історії, а це, своєю чергою, відкриває шляхи для корисливого її використання у нинішніх політичних дебатах.

Від 80-х рр. ХХ століття проблема історичної пам'яті стала темою наукових конференцій і суспільних дискусій, як у ФРН, так і в багатьох країнах Європи та світу. Р. Герцог стверджував: «Без пам'яті про минуле немає ні подолання зла, ні уроків для майбутнього» [1]. Проблеми подолання обтяжливого минулого з плином часу набувають нових граней і вимірів.

Витоки досліджень історичної пам'яті пов'язані з роботами М. Альбракса [2] та А. Варбурга [3] у 1920-х рр. У 1989 р. набув розголосу багатотомний проект «Місця пам'яті» під керівництвом відомого французького історика П. Нора [4].

У 1992 р. німецький культуролог Я. Ассман у праці «Культурна пам'ять» [5], заявив про нові науки про культуру, які дозволять по-іншому аналізувати суспільство, політику, право, релігію та мистецтво. У середині 1990-х рр. було закладено теоретико-методологічне підґрунтя нових підходів, а німецькі та американські університети відреагували на це впровадженням нових навчальних курсів з історичної пам'яті.

В Україні цією проблематикою займаються такі вчені, як Ю. Зерній [6], Г. Касьянов [7], А. Киридон [8], А. Кудряченко [9], Л. Нагорна [10], В. Солдатенко [11], В. Ткаченко [12], Ю. Шаповал [13] та ін. Важливо підкреслити, що проблематика історичної пам'яті викликає неабиякий інтерес серед науковців світу.

Європейські історики, філософи, історики мистецтв почали всерйоз аналізувати історичне минуле, роль тієї чи тієї держави, помилки політиків, що призвели до злочинів й історичної провини. Часто вживаний у німецькомовному просторі термін «Bewältigung der Vergangenheit» («подолання минулого») увійшов у науковий обіг ФРН [14]. Він спонукав німців замислитися над минулим заради свого майбутнього. У цьому контексті варто згадати спадщину націонал-соціалізму.

Німеччина має великий досвід подолання обтяжливого минулого. Подолання минулого – категорія, що прямо стосується сьогодення та майбутнього німецького народу. Про це писав після завершення Другої світової війни філософ К. Ясперс: «Надія тільки на те, що жах буде усвідомлений. Не можна допустити, щоб жахи минулого пішли в забуття. Потрібно весь час нагадувати про минуле. Воно виявилось можливим, і ця можливість залишається. Лише знання здатні запобігти їй» [15].

Дискусія щодо історичного минулого і його інтерпретацій почалася ще у 1960-і рр. з «суперечки Фішера» про вину німців у Першій світовій війні. Суперечки істориків, що точилися у другій половині 1980-х рр., спонукали німців повернутися до минулого. Пролунали звинувачення навіть на адресу канцлера Г. Коля у спробі реабілітації нацизму. До цієї дискусії долучився тодішній президент ФРН Р. Вайцзеккер, який під час свого виступу 8 травня 1985 р. заявив, що лише німці, які довірили владу Гітлеру, винні у злочинах проти інших народів і у своїх стражданнях.

Дискусія загострилася після виходу друком статті Е. Нольте «Минуле, що не минає» у газеті «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (1986 р.). Заява Нольте про тотожність між нацизмом і комунізмом викликала наукові дискусії і спонукала до дослідження історії виникнення нацизму [16]. Проти цієї гіпотези виступили відомі вчені Ю. Габермас, Г. Моммзен та ін.

Вагомим внеском у дослідження історії пам'яті у ФРН є роботи російського історика А. І. Борозняка. Вчений проаналізував шлях німецького суспільства від «забуття» й «виключення» з пам'яті нацистської історії через «усвідомлення та подолання минулого» до сучасної «культури пам'яті» [17]. Усвідомлення суспільством того факту, що Гітлера підтримувало фактично все населення тогочасної Німеччини, яке прямо чи опосередковано винне у злочинах тих часів, відбувалося з неабиякими складнощами. Пересічні німці не бажали визнавати національну вину і відповідальність. Другу половину 1960-х – до початку 1990-х рр. включно історик охарактеризував як тривалу фазу висновків та уроків з минулого. У цей період нове покоління порушило питання, які протягом десятиліть замовчувалися їхніми батьками. Коли свідків тогочасних подій більше немає, залишаються особисті фото, документи та розповіді, що переповідалися рідними, які дозволяють частково відтворити події минулого.

Конфронтація держави з її минулим, пам'ять і опрацювання серйозних трагічних сторінок історії, таких як геноцид, злочини проти людства та військові злочини, має велике значення для майбутнього країни. Нині у ФРН триває фаза «активної культури пам'яті», яка бере початок від моменту об'єднання Німеччини. Важливим є те, що німці визнали свою провину за злочини 1939-1945 рр., цей процес був довгим і суперечливим, але в результаті дискусій і взаємодії держави, суспільства і вчених сформувалася унікальна культурна пам'ять.

Зазвичай зв'язок між мистецтвом і політикою характеризується звинуваченнями в інструменталізації мистецтва. Йдеться і про «політичну функцію мистецтва», «пропаганду», утилізацію естетичного змісту, коли форма приноситься у жертву принципу, що є чужим творів мистецтва.

Культурна політика націонал-соціалістичної Німеччини тісно пов'язана з пограбуваннями, відчуженим і трофейним мистецтвом. Підкреслимо, що

дискусії щодо компенсацій євреям відновилися в Німеччині після знайденої у Мюнхені (2012 р.) видатної мистецької колекції. Історія забутого мистецького скарбу свідчить: власність, вилучена у єврейських родин під час націонал-соціалізму, донині повноцінно не відшкодована їхнім спадкоємцям. І йдеться не лише про мистецтво, адже вилучення майна на користь німців було тоді частиною державної політики, так званою «арієзацією». Вони хотіли знищити культурну спадщину та весь ландшафт пам'яті євреїв. І це було частиною Голокосту.

Варто констатувати, що, незважаючи на докладені зусилля європейських країн після закінчення Другої світової війни, значна кількість конфіскованого у євреїв майна залишається неповернутою. «Реституція майна – це більше, ніж повернення власності. Це відновлення правосуддя, справедливості і людської гідності» [18].

Тернистий шлях осмислення німцями минулого досліджували німецькі вчені Я. Ассман та А. Ассман [5; 19]. Зокрема, вони зазначали, що німецьке суспільство є яскравим прикладом активного громадянського суспільства, виступали за спорудження меморіальних комплексів жертвам нацизму. Визначений напрям дослідження науковці поширювали на соціальну сферу відновлення всіх елементів справедливості.

Спогади і пам'ять уже тривалий час досліджуються в історичній науці ФРН. Варто зазначити, що після довгих дискусій про недоцільність обтяження почуттям провини невинного у нацистських злочинах покоління німців, у травні 2005 р. поблизу Рейхстагу було споруджено Центральний меморіал пам'яті загиблим євреям Європи. Композиція меморіалу складається з 2711 бетонних стел, між якими розташовано підземний центр інформації – це виставка фотографій із родинних архівів жертв Голокосту. Велика увага до тогочасних злочинів та спорудження у Берліні низки меморіальних комплексів додали гостроти питанню провини та відповідальності. Ці споруди увічнили пам'ять

про жертви політики націонал-соціалізму, оприлюднили механізми скоєння злочинів проти людства і запобігання їх проявам у майбутньому. Цей та інші меморіальні комплекси підкреслюють, наскільки болючим і травматичним є минуле, якої ваги у німецькому історичному дискурсі та в суспільстві набули проблеми пам'яті. Велика робота німецьких істориків з опрацювання досвіду жертв нацизму, інтерв'ю зі свідками тих подій дали підстави для глибшого його сприйняття і розуміння. Також у науковому обігу широкоживаними стали такі терміни, як «європеїзація пам'яті», «поліфонія пам'яті» тощо.

У німецькому історичному дискурсі особливої ваги набула проблема розшуку, ідентифікації, повернення, захисту і подальшого збереження культурних цінностей, викрадених націонал-соціалістами під час Другої світової війни. Учені аналізують досвід і спогади тих, чиї цінності під час війни були насильницьким шляхом відчужені, людей, які терпіли поневір'яння і переслідування на всіх територіях, окупованих німецьким вермахтом у ході Другої світової. Особлива увага приділяється громадянам єврейського походження. Адже задля підтримання найпростіших умов виживання або ж із метою фінансування еміграції власники змушені були продавати велику кількість картин, графіки, скульптур, книг і антикваріату, навіть за безцінь [20].

Наслідки політики націонал-соціалізму в культурній сфері періоду Другої світової війни, пов'язані з проблемами незаконного переміщення культурних цінностей та потреби їх повернення, не обмежуються чіткими історичними межами.

До важливих чинників формування культурної ідентичності суспільства належать долі осіб, події, місця, спогади. Окремі спогади дозволяють історикам відтворити повну картину і дослідити колективну пам'ять про складний період протистояння і боротьби.

У цьому зв'язку важливо звернутися до практики колекціонування творів мистецтва, якою займалася нацистська верхівка. Вона не стільки цінувала

мистецтво, скільки вбачала в ньому засіб для втілення своїх ідей і реалізації цілей. Прагнучи світового панування, Гітлер намагався зібрати найбільшу в історії колекцію творів мистецтва. Особисте зібрання німецького пейзажного і жанрового живопису ХІХ століття, що його колекціонував Гітлер у 1930-х рр., мало утворити базу для «Музею фюрера», який він планував заснувати у м. Лінц, в Австрії. Це мало бути награване у 1938 р. у єврейського населення Австрії, пізніше Польщі, Франції (Оперативний штаб А. Розенберга конфіскував у французьких євреїв більше 21 тис. творів мистецтва) та інших західноєвропейських країн. На полювання за творами мистецтва, які призначалися для «Музею фюрера», були мобілізовані численні агенти, які досить активно діяли у Західній Європі. Важливо підкреслити, що місце розташування багатьох творів мистецтва, вилучених у ті часи, невідоме донині [21].

Мистецтво нацистів досі залишається великим табу в німецьких музеях. Примітно, що «Музей під землею» у Бохумі вперше протиставив мистецькі твори, які поцінував Гітлер, так званому «дегенеративному мистецтву». У цих роботах простежується сфальшований реалізм, такі твори – це документи епохи, вони підтримували ментальність режиму, представляючи світ таким, яким він насправді не був [21].

Головний центр зібраного мистецтва знаходиться у Мюнхені (Central Collecting Point München), інший розташовувався у Вісбадені. З цих центрів, починаючи від травня 1945 р., переможці повертали колишнім власникам трофейне мистецтво з окупованих територій і викрадені у євреїв твори мистецтва.

Американський історик та адвокат У. Кортє, визнаний експерт з тематики викраденого мистецтва, підкреслив, що у штаті Нью-Йорк працює центр, який визначає колишніх власників загарбаного та єврейського мистецтва. Звертатися до центру можуть як приватні особи, так і музеї та інші форми публічних

колекцій. Важливо, що близько 100 тис. екземплярів ідентифікованих творів мистецтва донині не повернуті законним власникам, вони розпорошені по світу, зберігаються у публічних колекціях, музеях, на художніх виставках та у приватних власників і не можуть бути точно визначені кількісно [22].

Особливу цінність мають спогади про викрадене мистецтво, про почуття втрати. Не внесені до облікових списків цінності потрапляли з окупованої Німеччини у треті країни, після чого сліди їх часто губилися.

У Східній Європі встановити картину втрат було складніше. Адже культурні цінності зі сходу на захід були вивезені німецькими нацистськими організаціями та відомствами. У цьому контексті йдеться про спеціальні служби й організації – Ейнзацштаб рейхсляйтера А. Розенберга та батальйон спеціального призначення «Група Кюнцберга». Робоча група А. Розенберга була однією з найважливіших організацій систематичного грабунку культурних активів. За вірогідним схваленням самого Гітлера вона розширила свої повноваження на цінні твори мистецтва єврейських власників, а пізніше також всіх окупованих територій, усі інші культурні зібрання «супротивника», архіви і бібліотеки [23].

Німецькі підрозділи грабували музейні колекції, художні галереї, бібліотеки, церкви і вивозили майно до Німеччини. Вкраденими виявились і твори мистецтва з численних приватних колекцій. Навіть у XXI столітті втрачені твори мистецтва, які багато років вважались безслідно зниклими, повільно повертаються до своїх власників або їхніх нащадків. Доволі типовими є випадки, коли вже нинішні господарі творів мистецтва не володіють інформацією щодо їхнього походження і не підозрюють про їхнє «обтяжливе минуле». Під час війни деякі німецькі солдати забирали твори мистецтва з українських і російських музеїв та церков як сувенір на згадку.

За сучасних умов складнощі нерідко призводять до того, що політики з багатьох питань не завжди можуть знайти спільну мову, натомість прості

громадяни готові йти назустріч один одному, щоб виправити помилки, успадковані від історичного минулого, таким чином працює «громадянська дипломатія» [23].

Показовим у цьому зв'язку є повернення з Німеччини до Росії ікони Божої Матері Скоропослушниці. Ця ікона належала великому князю Олексію Олександровичу і увійшла до зібрання музею-заповідника «Царське село», але під час Другої світової війни безслідно зникла і довгі роки вважалася втраченою назавжди. Під час дослідження підтвердилося, що з Росії святиню вивіз німецький армійський священик Ф. Фельдхаус. Пізніше реліквія дісталася у спадок його доньці Г. Деммінг, сім'я якої вирішила повернути ікону до Росії. У справі повернення неабияку роль відіграв В. Айхведе та Музей ікон у м. Реклінгхаузен (ФРН) [24].

Слушним є застереження німецького археолога, директора «Фонду пруської культурної спадщини» Г. Парцінгера щодо необхідності для німецьких дослідників отримання доступу до всіх архівів, аби була можливість крок за кроком дослідити, де і які об'єкти ще зберігаються і в якому стані вони перебувають.

Наслідки злочинної нацистської політики неодмінно повинні бути подолані. Таким чином, Німецький центр втрачених культурних цінностей виділив для децентралізованого пошуку культурних цінностей, вилучених в умовах переслідування націонал-соціалістами, 2 млн 15 тис. євро. Особливим є те, що ці установи працюють осторонь великих музеїв мистецтв, які також зобов'язалися здійснювати пошуки викрадених нацистами творів мистецтва. Це має слугувати прикладом для інших сфер, таких як університетські колекції, технічні музеї і державні бібліотеки [25].

У європейських країнах проблеми, пов'язані з викраденим мистецтвом, вирішують на державному рівні. В Австрії та Франції держава опікується дослідженням походження нагробованого.

Держави-члени ЄС застосовують практику створення каталогів національних скарбів й ухвалюють правила повернення культурних цінностей, вивезених незаконним шляхом. Неготовність у повному обсязі визнати і осмислити своє обтяжливе минуле затримує роботу над його подоланням і опрацюванням власної культури пам'яті, яка ґрунтується на визнанні своєї провини і відповідальності.

У справі подолання наслідків політики націонал-соціалізму у сфері культури важливим є досвід Німеччини останніх десятиліть, нове ставлення у громадян сучасної ФРН до успадкованої від Третього рейху проблематики.

Досвід останніх десятиліть у вирішенні проблем пошуку і реституції втрачених, викрадених і незаконно відчужених творів мистецтва може бути цінним для України, що стоїть на порозі переосмислення свого травматичного минулого і потребує його цілісної оцінки.

Джерела та література:

1. Roman Herzog Rede von Bundespräsident Roman Herzog "Die Zukunft der Erinnerung". – 27 Januar. – 1999. URL: http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Roman-Herzog/Reden/1999/01/19990127_Redde.html
2. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. № 2-3. С. 8-27.
3. Warburg A. Ausgewählte Schriften und Würdigungen. Baden-Baden: Körner, 1980. 648 s.
4. Nora P. 1989 Between Memory and History: Les Lieux de Memoire. Respresentations. 1989. № 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory. P. 7-25.
5. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. München: C. H. Beck, 2013. 344 s.
6. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. Політичний менеджмент. 2008. № 5. С. 104-115. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe2008512>
7. Касьянов Г. Национализация истории в Украине. Национальные истории на постсоветском пространстве / Ф. Бомсдорф, Г. Бордюгов (ред.). Москва, 2009. С. 119-147.
8. Киридон А. М. Ландшафт пам'яті: концептуалізація поняття. Національна та історична пам'ять. 2013. Вип. 6. С. 77-86.
9. Кудряченко А. І. Становлення та розвиток політики «подолання минулого» в національній пам'яті ФРН. Проблеми всесвітньої історії. 2018. № 1 (5). С. 96-121.

10. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
11. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення. Національна та історична пам'ять. 2011. Вип. 1. С. 7-25. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip201113>
12. Кремень В., Ткаченко В. Філософія історичного дискурсу в час політизації історії та історизації політики. Політичний менеджмент. 2009. № 3. С. 26-45.
13. Шаповал Ю. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] за загальною редакцією Ю. Шаповала. Київ: ІПіЕНД, 2013. 600 с.
14. Assmann A. Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München: C. H. Beck, 1999. 420 s.; Assmann A. Ein deutsches Trauma? Die Kollektivschuldthese zwischen Erinnern und Vergessen // Merkur des Jahres. 1999. Heft 608. Dezember. 53 Jahrgang. S. 1142-1154.
15. Jaspers K. Die Schuldfrage. Heidelberg, 1946. 106 s.
16. Ernst Nolte Vergangenheit, die nicht vergehen will. [Historikerstreit] // Frankfurter Allgemeine Zeitung, 6 Juni 1986. URL: http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0080_nol_de.pdf
17. Борозняк А. И. Жестокая память. Нацистский рейх в восприятии немцев второй половины XX и начала XXI века. Москва: Политическая энциклопедия, 2014. 352 с.
18. Сандерс Л., Квіренко Л. Дослідження: У Східній Європі не повертають єврейську власність. URL: <http://www.dw.com/uk28.04.2017>
19. Assmann A. Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München: C. H. Beck, 1999. 420 s.
20. Солошенко В. В. Опыт возвращения, защиты и сохранения культурных ценностей: немецкий дискурс // Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов. Вып. 7. Монография. Дискурсы рефлексии и рефлексия как дискурс. Минск: «РИВШ», 2017. С. 179-188.; Солошенко В. В. Досвід подолання наслідків політики націонал-соціалізму. Зовнішні справи. 2016. № 8. С. 28-34.
21. Опрацювання минулого – мистецтво часів націонал-соціалізму виставили в Бохумі. URL: <http://europravda.net/prois/88519-opracyuvannya-minulogo-mistectvo-chasv-naconal-socalzmu-vistavili-v-bohum.html>
22. Bundesamt für zentrale Dienste und offene Vermögensfragen Vermögensrecht. URL: <http://www.badv.bund.de/DE/OffeneVermögensfragen/Vermögensrecht/start.html>
23. Dehnel R. Die Täter, die Opfer und die Kunst. Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug // Osteuropa. 2006. № 1-2. S. 7-22.
24. Королева Н., Евдокимова О. Возвращение «Скоропослушницы». URL: <http://www.dw.com/ru/%19140845>

25. Німецький Центр втрачених культурних цінностей виділив близько 2,15 млн євро для 22 проектів з дослідження походження творів мистецтва. URL: www.kulturgutverluste.de

Відомості про автора: Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».